

Recerca històrica i arqueològica al monestir cistercenc de Santa Maria de Vallsanta (2008-2010): primers resultats

JOSEP M. VILA I CARABASA

La recerca sobre l'antic convent de Santa Maria de Vallsanta s'ha d'incloure en el marc més general del projecte de recuperació del conjunt monumental que representa aquest monestir i que impulsa des de l'any 2007 l'Ajuntament de Guimerà amb el suport de la Direcció General de Patrimoni Cultural de la Generalitat i la Diputació de Lleida. En aquests primers anys s'han engegat un seguit d'actuacions en paral·lel. En primer lloc la recerca històrica i arqueològica que s'ha portat a terme per iniciativa i amb finançament del Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat. En segon lloc, la consolidació d'urgència de l'església gòtica del monestir que ha estat promoguda pel Servei de Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat i la Diputació de Lleida. En tercer lloc, la compra dels terrenys on se situa el monestir, feta també a través de la Diputació. Finalment, i després de la campanya del 2010, el Servei d'Arqueologia va promoure la consolidació d'urgència de les estructures arqueològiques aparegudes al llarg de les campanyes del 2009 i el 2010 i també la protecció del jaciment mitjançant una tanca perimetral.

SITUACIÓ I DESCRIPCIÓ

Les estructures conservades de l'antic monestir cistercenc de Santa Maria de Vallsanta es troben situades a uns 2 quilòmetres a l'oest del nucli urbà de Guimerà, al peu de la carretera L-241. El conjunt ocupa una parcel·la d'uns 5.300 m², dividida en dos nivells. Per una banda, en una cota més alta, una terrassa allargada d'entre 10 i 15 m d'amplada, segons els punts, que abasta la major part de la franja nord del terreny, a tocar del vessant de la muntanya. La resta la constitueix una gran parcel·la força plana que queda sobrelevada respecte dels camps veïns i en la qual antigament se situaven les dependències conventuals. Dins d'aquest espai l'estructura més fàcilment identificable i la més ben conservada, és l'església, situada a la cantonada nord-oest de la parcel·la, just a tocar del talús de la muntanya.

L'església

Tot i que el seu estat d'enrunament és considerable, l'església de Vallsanta encara conserva prou elements com per poder determinar quina era la seva estructura original. Es tracta d'un temple d'una sola nau, d'uns 9,7 m d'amplada i una llargada màxima per la part interior de 23,12 m, amb direcció est oest, capçat a llevant per un absis poligonal amb cinc capelles quadrades buidades dins el mur i cobertes amb volta de creueria. La il·luminació d'aquestes capelles es feia mitjançant uns òculs de pedra situats a la part alta dels seus murs exteriors.

Pel que fa a l'estructura de l'edifici, sembla clar que presenta tres trams ben diferenciats. Per una banda la capçalera, que és de bon tros la part més ben conservada de l'edifici. A continuació es documenta un primer tram de nau d'uns 9,66 m de costat, en què es documenten els arrencaments d'una volta de creueria i en el qual es van obrir unes capelles laterals de planta poligonal. Finalment, hi ha un tercer tram d'uns 4 m d'amplada, tancat per un mur cec a la banda oest en què es troben les dues portes d'accés al temple. A la banda nord, una porta de factura romànica, amb arc de mig punt i grans dovelles emmarcades amb un guardapols, que comunicava amb l'exterior del monestir. S'hi accedia per una escala en forma de L adossada a la paret occidental del temple. A la banda sud es trobava la porta que comunicava amb el monestir, avui completament destruïda, tot i que per alguns elements localitzats durant la intervenció arqueològica sembla que era també adovellada. El mur de tancament de l'església, construït arran de les dues portes, està construït amb blocs reaprofitats i les fotografies antigues que se'n conserven ens el mostren completament cec.

Figura 1. Vista general de l'església de Vallsanta

A la zona de la separació entre la nau i el presbiteri es documenta un desnivell salvat per una escala de dos graons feta de pedra que ocupa tota l'amplada del temple. El paviment de la capçalera i de la nau era de grans lloses de pedra que només s'han conservat molt parcialment al presbiteri i de manera més generalitzada a la nau. En aquest darrer espai es localitzen dues tombes amb làpida monolítica de pedra esculpida amb motius heràldics i en un dels casos amb la representació d'una vara que indicava la condició d'abadessa de la persona enterrada.

En el tram central de la nau es documenten dues capelles també poligonals que sembla que van ser afegides amb posterioritat ja que trenquen la continuïtat del mur. Tot i que corresponen a un dels elements més enrunats del conjunt, sembla clar que originalment estaven cobertes amb volta de creueria.

Pel que fa a les estructures de coberta, se'n documenten almenys tres elements. En primer lloc els arrencaments de les nervadures d'unes voltes de creueria que segurament conformaven l'estructura inicial de la coberta, almenys de la zona presbiterial i potser del primer tram de la nau. En segon lloc tres arcs diafragmàtics, dels quals només es conserven els arrencaments i que sembla que van constituir una segona fase de la coberta. Finalment, entre el segon i el tercer trams de l'església es documenta un gran arc apuntat fet de carreus de pedra i sostingut per pilastres adossades a la paret de la nau que sembla conformar un reforç modern de l'antiga estructura d'arcs de diafragma.

Figura 2. Detall de la capçalera de l'església amb les capelles que conformen l'absis poligonal

A la banda nord de l'església es localitzava el petit cementiri monàstic, tancat per un mur adossat a la paret exterior de la capella poligonal d'aquell costat. En aquest mur s'obria una porta que permetia l'accés al cementiri des de l'exterior del convent. El cementiri estava conformat per tombes en fossa simple excavades en el terra i per altres de tipus monumental adossades a la paret de l'església, de les quals se n'han pogut identificar tres.

Figura 3. Vista de la porta d'entrada des de l'exterior a l'església. S'observa la seva factura romànica i el fet que està col·locada en un espai clarament més petit que el que necessitaria la porta per les seves dimensions

El convent

La zona conventual se situa al sud i a l'oest de l'església i ocupa la major part de la parcel·la. En iniciar-se la intervenció el 2008 no es conservaven a la vista traces d'aquest element a banda d'un tram del mur de tancament est, a tocar del camí d'accés, fet de grans carreus de pedra i que semblava clarament relacionable amb l'antic monestir. En el moment actual només s'han delimitat les estructures situades en el terç més oriental, seguint aproximadament l'alineació amb el temple.

De moment s'han identificat diverses construccions, molt alterades per transformacions modernes i, per això, sovint difícils d'interpretar, però que permeten almenys identificar una gran ala adossada aproximadament al tram central de l'església i en la qual hi devia haver diferents edificacions successives. Al costat d'aquesta ala apareix un corredor paral·lel que devia donar accés a les diferents dependències.

A l'extrem nord d'aquesta ala, immediatament al costat de l'església, es localitza un edifici quadrangular caracteritzat per uns graons perimetrals en el paviment del qual s'han identificat una sèrie de làpides sepulcral. A aquest espai s'accedia per una porta situada a la cantonada nord-oest, just a tocar de l'entrada a l'església. Tots aquests elements permeten identificar aquest espai com la sala capitular del monestir de Vallsanta.

Al sud de la sala capitular es documenten dues estances rectangulars, amb accés també des de la banda occidental i de funció indeterminada. Aquests espais estan molt transformats tardanament i el fet que no s'hagi pogut completar la seva excavació dificulta la comprensió de la seva funció i estructura originals.

Figura 4. Vista de l'església en el moment d'iniciar-se la intervenció del 2008

Figura 5. Vista dels murs que podrien correspondre a l'antiga església romànica de Vallsanta

A continuació es localitza una gran sala rectangular en la qual es documenten fins a tres arrencaments d'arcs de diafragma, tot i que no es pot descartar que originalment n'hi hagués algun més. Al centre de la sala es va localitzar un cup de vi de pedra, de planta circular. La presència d'aquest element fa pensar que, almenys en la darrera fase de funcionament del convent, aquest espai havia estat utilitzat com a celler. De tota manera el fet que no s'hagi completat l'excavació de l'espai impedeix determinar si aquest ús de l'edifici és l'original o bé es tracta d'una reutilització més tardana d'una construcció que amb anterioritat havia tingut una altra funció.

La resta d'aquesta ala del monestir presenta un major arrasament, per la qual cosa no s'han pogut identificar amb claredat les estructures que hi trobem que, per les seves característiques, semblen correspondre, almenys en part, a refaccions tardanes del convent. De tota manera, no es pot descartar que la continuació de l'excavació permeti recuperar traces de l'estructura antiga del monestir també en aquesta zona.

A l'oest de l'ala principal es documenta una mena de corredor irregular situat enfront de la porta d'entrada a l'església i que permet l'accés a l'interior dels diferents espais localitzats en l'ala est.

A l'oest d'aquest corredor no s'han detectat de moment estructures, almenys en la zona central, que podria conformar el pati al voltant del qual la documentació escrita indica que hi havia les cases que servien de residència individual per a les monges de la comunitat. Aquest espai podria estar ocupant, almenys parcialment, la zona que correspondria al pati del claustre.

Aquest pati devia estar delimitat per la banda nord per un mur en direcció est-oest detectat parcialment i de manera superficial en la campanya del 2011 i que sembla configurar un corredor situat al costat septentrional, paral·lel a la continuació cap a l'oest de la línia de façana de l'església. A la banda sud es localitzen una sèrie d'estructures rectangulars, només parcialment delimitades, que amb tota probabilitat corresponen a les antigues cases que servien de residència a les monges de Vallsanta.

ANTECEDENTS

El procés de recuperació del monestir de Vallsanta per part de la gent de Guimerà és un fet que ve de molt lluny. En realitat arrenca de l'any 1967 moment en què van confluïr dues actuacions de signe ben contrari. Per una banda es van iniciar els treballs d'un grup d'alumnes de l'escola de Guimerà dins del programa conegut com *Misión Rescate* que volia fer una certa reivindicació del patrimoni arqueològic mitjançant un programa de TVE.

El mateix any es va vendre la finca on es troba el monestir a un nou propietari que aparentment només la volia per poder desmuntar l'església i vendre les pedres. Com a conseqüència de la posada en marxa dels treballs es va produir un important moviment veïnal que va impedir la demolició del temple i va aconseguir la protecció administrativa de les restes. Les intervencions de *Misión Rescate* es van mantenir més o menys actives durant bona part de la dècada de 1970 amb petites campanyes de neteja i excavació.

A partir del començament dels anys vuitanta amb la constitució de l'administració de la Generalitat es va produir un canvi en l'orientació de la intervenció. En aquest sentit, el 1983 s'hi va fer un camp de treball d'estiu dirigit per Josep Barjuan i Jaume Fresquet. Posteriorment es va incloure Vallsanta dins del conveni Generalitat-Diputació del 1984 que preveia fer-hi treballs de consolidació arquitectònica i d'excavació arqueològica. Aquests darrers es van dur a terme l'any 1986 sota la direcció d'Anna Oliver. Durant aquesta intervenció es va treballar fonamentalment a la banda meridional de l'església i es van excavar tres de les capelles de la capçalera, la capella lateral sud i el petit tram de nau que les unia. També es van fer dos sondeigs a la banda nord de l'església per tal de comprovar l'existència d'estructures de l'antic convent.

Tot i que la intervenció va afectar un tram relativament petit de l'església, els seus resultats van ser significatius en diferents aspectes, especialment pel que fa a la recuperació de materials escultòrics. També es van plantejar les primeres hipòtesis sobre l'evolució constructiva del temple com ara la presència de traces d'estructures corresponents a una fase anterior de l'església o l'atribució cronològica força precisa de la capella lateral sud del temple. La intervenció del 1986 va anar acompanyada per un primer aixecament planimètric de les estructures de l'església i per una consolidació d'urgència que va afectar aquells punts de l'edifici que presentaven un risc més gran d'ensorrament.

HISTORIAL DE LES INTERVENCIIONS ARQUEOLÒGIQUES

La intervenció de 1986 no va tenir continuïtat en els anys posteriors i no va ser fins al 2008 que es van reprendre els treballs amb l'inici d'una nova campanya d'excavació, promoguda pel Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya, i

executada per l'empresa Arqueociència, SC SL. Aquesta excavació va permetre eliminar tota la runa que rebria l'interior de l'església i recuperar aquest espai en les seves dimensions i organització originals. D'altra banda, també es va excavar tot l'entorn septentrional del temple, on es van localitzar les restes de l'antic cementiri conventual. Finalment, els sondeigs al costat meridional del temple van permetre comprovar la conservació de traces, sota els camps de conreu, de les parets de les antigues estructures del convent, desmuntades en època moderna. Aquesta constatació va permetre planificar un programa d'actuacions plurianual per tal de delimitar l'estructura completa del conjunt monumental de Santa Maria de Vallsanta.

L'any 2009 es va iniciar aquest programa i es va portar a terme l'extracció mecànica de la capa vegetal de les dues terceres parts de la gran parcel·la situada per sota de l'església i es va procedir a la delimitació superficial de les estructures que s'hi van localitzar. Així, es van trobar les traces d'una sèrie de construccions que caldria relacionar directament amb les dependències conventuals de Vallsanta: sala capitular, celler, etc. L'actuació es va centrar en la delimitació de tots aquests espais i en tota una sèrie de sondeigs per tal de determinar la potència estratigràfica en cadascun dels sectors.

L'any 2010 es va endegar una nova campanya d'excavació arqueològica en la qual es van continuar els treballs de delimitació de les estructures de l'antic convent i es va completar l'excavació de dos espais dins del conjunt monacal. En primer lloc la sala capitular en la qual es van identificar un total de set làpides sepulcralcs corresponents a sengles abadesses i priores del monestir.

Figura 6. Vista de les làpides aparegudes a l'interior de la sala capitular de Vallsanta

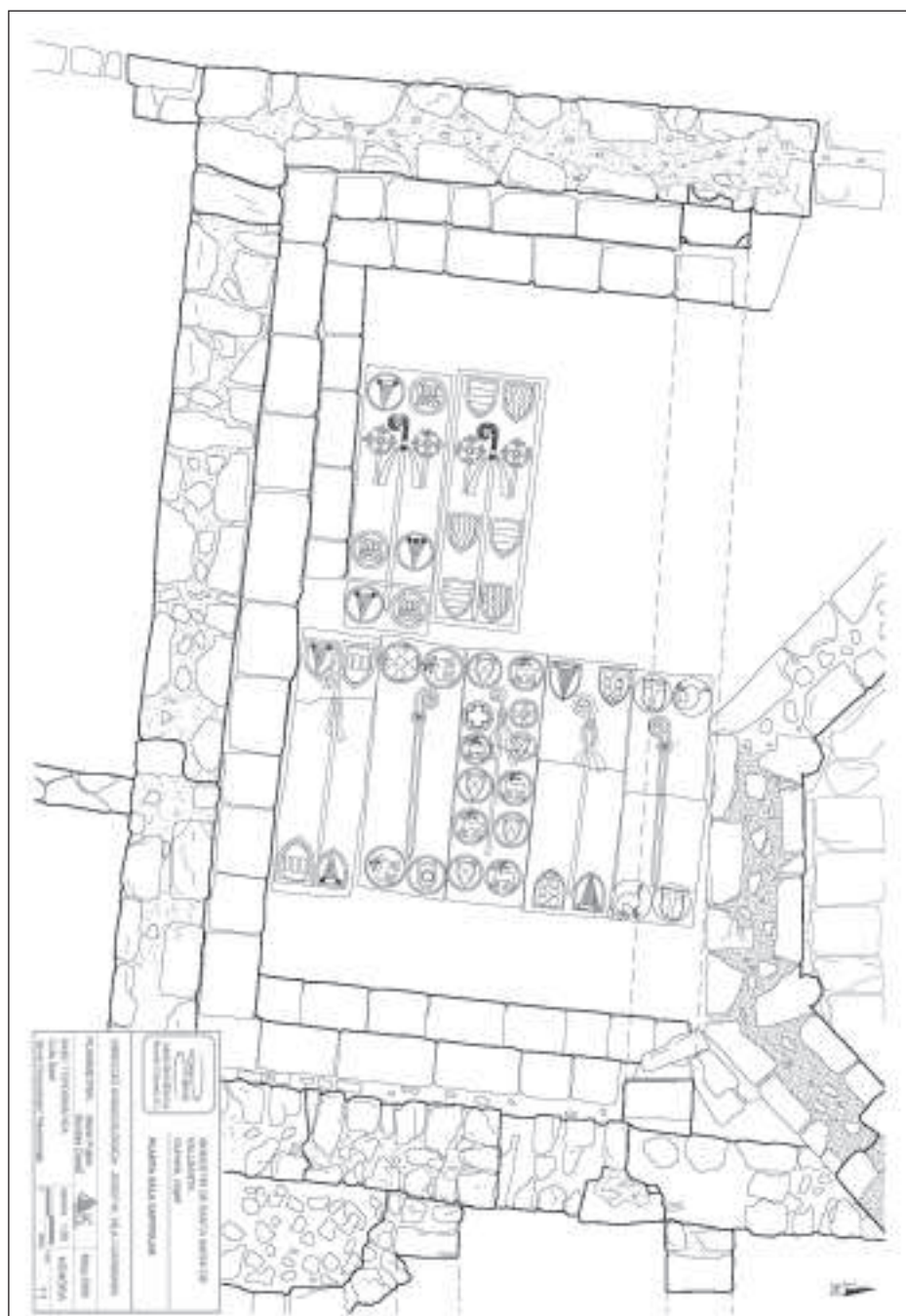

Figura 7. Planta de la sala capitular

HIPÒTESI D'EVOLUCIÓ CONSTRUCTIVA

La intervenció arqueològica que s'ha portat a terme en el monestir de Santa Maria de Vallsanta entre els anys 2008 i 2010 ha permès posar en valor un jaciment de gran importància com és aquest monestir. De tota manera, i amb l'excepció de l'església, la intervenció ha estat més aviat de delimitació superficial que d'excavació pròpiament dita, tot i que s'han fet sondeigs arqueològics en alguns punts. De fet els treballs han abastat aproximadament una tercera part del recinte de l'antic monestir. Per tant, entenem que caldrà esperar una futura continuació dels treballs per poder valorar amb més fiabilitat l'extensió i les característiques d'aquest conjunt monàstic.

En tot cas, i amb les dades de què disposem en el moment present, tractarem de presentar una hipòtesi d'evolució constructiva del conjunt del monestir de Santa Maria de Vallsanta des de la seva fundació i fins a l'inici de les actuacions restauradores de la dècada dels vuitanta del segle xx. Per al relat d'aquesta hipòtesi ens valdrem tant de les dades de l'excavació arqueològica com de les proporcionades per la documentació escrita i l'estudi de paraments.

La fundació del monestir i la seva primera configuració arquitectònica

La historiografia, fonamentalment a partir de la monografia de mossèn Sanç Capdevila,¹ ha situat sempre l'inici de la construcció del monestir de Vallsanta el 1235 i l'ha vinculat amb el desmembrament del primitiu convent de Santa Maria de la Bovera. Aquest cenobi està situat molt a prop de Vallsanta, a la plana elevada que hi ha al nord de la vall del riu Corb. La cronologia de la fundació quedaria confirmada per un document papal del 1237 en el qual es determina que siguin enviades al monestir de Vallsanta, recentment fundat, algunes monges de la Bovera que hi implantin l'orde cistercenc (Capdevila, 1988, p. 8). L'absorció definitiva del monestir de la Bovera es portaria a terme durant la dècada següent, en què passen a Vallsanta tant les monges com els béns del seu suposat monestir mare.

De tota manera, en el transcurs dels treballs de recerca documental sobre el monestir hem localitzat una escriptura datada del 1211 i que aparentment hi fa referència.² Es tracta, però, d'un regest fet al començament del segle xx d'un document, avui perdut, procedent de la Col·legiata de Tamarit de Llitera a la qual van anar a parar els documents de Vallsanta després de la desamortització. No sabem si es tracta simplement d'un error en la transcripció de la data, o bé realment el monestir ja existia en aquell moment.

Si acceptem com a vàlid el document del 1211 caldria pensar que en origen el monestir de Vallsanta estava ocupat per algun tipus de comunitat no cistercenca i que el que es demana a les monges de la Bovera el 1237 és que introdueixin la disciplina de l'orde de sant Bernat en una comunitat preexistent. En aquest cas hauríem de pensar que

1. CAPDEVILA FELIP, S. (1988). "El monestir cistercenc de Vallsanta: notes per a una monografia". *Quaderns d'Història Tarraconense*, núm. 7, p. 5-54. Tot i la data de la publicació, el manuscrit original és dels anys vint del segle xx i es conserva a l'Arxiu Arxiepiscopal de Tarragona.

2. 1 d'octubre de 1211. Pere Garter, la seva muller Ferrera i la seva filla Guillerma venen al monestir de Vallsanta una vinya al terme de Guimerà per 252 sous barcelonesos. Testimonis: R. de Cuaria, Guillem de Guimerà, P. de Tàrrega. (Arco 1912: doc. 36).

Vallsanta s'hauria pogut fundar més o menys en paral·lel a la Bovera en algun moment de finals del segle XII, segurament per iniciativa del senyor de Guimerà que els va cedir una quadra dins la seva baronia.

Sigui com sigui el que és segur és que la comunitat, a mitjan segle XIII ja estava plenament consolidada en el marc de l'orde cistercenc. El 1245 el papa Innocenci IV publica una butlla en la qual posa sota la seva protecció el monestir de Vallsanta. L'any següent trobem la comunitat en ple, comandada per l'abadessa Agnès de Guimerà i formada per 22 monges, nomenant un procurador.³ Sembla clar que en aquest moment Vallsanta ja es troba plenament consolidat i que, per tant, ja hi devia haver unes edificacions monàstiques més o menys conformades.

Pel que fa a la configuració arquitectònica del monestir en aquests primers moments disposem de pocs elements. De tota manera, la mateixa existència del convent amb una comunitat força nombrosa a mitjan segle XIII pressuposa la presència d'una sèrie de construccions que de moment només hem pogut localitzar d'una manera molt parcial.

En primer terme, evidentment, l'església, que ja devia d'existir en el moment inicial de la fundació, ja que es tracta de l'edifici principal de qualsevol conjunt monàstic. Des del punt de vista documental la primera notícia que en tenim és del 1279, quan en el seu testament Geraldona de Timor llega 200 morabatins per a la fundació d'una capellania al monestir (Capdevila, 1988, p. 9).

Pel que fa a les traces arqueològiques, sempre s'ha dit que molt probablement la porta que dona accés a l'església per la banda nord, des de l'exterior del convent, podria correspondre a la porta del temple romànic traslladat a un nou emplaçament. Aquesta teoria sembla confirmar-se a partir dels resultats de les intervencions arqueològiques, ja que clarament les dimensions de la porta conservada no guarden relació amb l'espai que ocupa. Per tant, o bé va ser dissenyada per ser col·locada en un pany de paret de majors dimensions de les que tenia el que finalment va ocupar, o bé realment va ser traslladada des d'un altre punt. Si és així el més lògic seria pensar que provenia de l'antic temple.

En relació amb la posició de l'església primitiva, nosaltres entenem que devia estar situada aproximadament en la mateixa posició que l'actual, en un dels extrems del convent. De manera provisional, creiem que podrien correspondre a aquest temple dos murs situats a l'oest de l'església actual. Es tracta de dues parets perpendiculars solidàries entre si i fetes de filades regulars de carreus, amb un parament força acurat i de tipologia clarament romànica. Si corresponguessin a l'església, per la seva posició cal pensar que es devia tractar d'una part de la paret nord de la nau i del tancament occidental del temple. A banda de la seva aparença tipològica, la posició d'aquesta construcció també sembla donar suport a aquesta idea. Així, l'església gòtica es devia començar a edificar més enllà de la capella antiga, de manera que durant el llarg període de construcció del nou temple l'activitat habitual de les monges no es devia veure afectada d'una manera significativa.

En relació amb la configuració del temple, a la vista de les dades disponibles hem de pensar en una església força petita, d'una sola nau segurament capçada a llevant amb absis semicircular. La posició d'aquest element és difícil de determinar, tot i que cal pensar que es devia situar a l'alçada del darrer tram de la nau gòtica aproximadament. Pel que fa als accessos hem de pensar en una porta per la banda meridional que devia donar al convent i

3. ACA. Cancelleria. Pergamí de Jaume I núm. 1074.

una possible segona entrada des de l'exterior que, o bé era en el punt on es troba l'actual, o bé devia ser als peus de la nau, en el mur occidental avui pràcticament desaparegut.

El segon element característic d'un conjunt monàstic és el claustre al voltant del qual se situen la resta de dependències conventuals. En el cas de Vallsanta, l'existència d'aquest element ha estat objecte d'una certa controvèrsia historiogràfica. Per una banda, només hi ha una referència documental que hi faci esment de manera directa. Concretament, el 26 d'agost de 1272, el rei Jaume I va deixar al monestir de Vallsanta 200 morabatins per a la construcció d'un claustre (Udina, 2001, p. 147). No hi ha, però, referències a aquesta clausura en la documentació posterior més enllà de l'esment, molt imprecís, a un *portxe* que apareix en un inventari del monestir de 1436.⁴

Sanç Capdevila en la seva monografia sobre Vallsanta, tot i admetre que no n'ha trobat cap traça *in situ* acaba per opinar que devia desaparèixer sense deixar rastre després de l'abandonament del monestir igual com va passar amb la resta de les dependències conventuals (Capdevila, 1988, p. 10).

Pel que fa a la recerca arqueològica fins a la campanya de l'octubre de 2011 tot semblava indicar la manca d'aquesta peça dins l'organització arquitectònica del monestir. Els treballs de delimitació de les construccions del convent havien permès identificar una gran ala d'edificis en sentit nord sud a continuació de la sala capitular als quals es tenia accés des d'una mena de corredor molt desdibuixat i compartimentat situat enfront de la porta d'entrada a l'església. Més enllà d'això els sondeigs fets a les zones no excavades no havien permès identificar altres elements que es poguessin relacionar amb aquest possible claustre.

Una darrera intervenció, l'octubre del 2011 i en el marc del programa de TV3 *Sota Terra*, sí que va aportar algun element que podria fer pensar en l'existència d'almenys algun tram de claustre, segurament molt transformat ja tardanament, amb la proliferació de les cases particulars per a les monges que podrien haver colonitzat les estructures claustrals desdibuixant-ne completament la fisonomia. Pel que fa a la posició d'aquest element, i en relació amb la hipòtesi sobre la ubicació de l'antiga església, caldria pensar que es devia situar aproximadament al sud d'aquest temple, coincidint clarament amb els murs que se li atribueixen.

En relació amb les dependències conventuals poca cosa podem dir. Sabem per la documentació que el 1372 les monges de Vallsanta reclamen una herència que en part havia de destinar-se a la construcció d'un dormitori comú. Aquest document ha portat a pensar en la possibilitat de l'existència d'aquesta edificació, de la qual, però, no se'n torna a parlar més en la documentació posterior.

La construcció de la nova església gòtica

L'església del monestir de Santa Maria de Vallsanta que ha arribat fins a nosaltres és un temple gòtic d'una nau i capçalera poligonal que, per les seves característiques, sembla clar que no es va completar en tota la seva formulació original. Amb les dades documentals de què disposem i l'ajut dels elements que es desprenen de l'estudi de paraments de l'edifici, tractarem de proposar una hipòtesi sobre el procés constructiu d'aquest edifici.

4. AHAT. Parroquials, Guimerà. Caixa 2/9.

Figura 8. Planta general de les estructures del monestir

Tipològicament sembla clar que l'església de Vallsanta s'ha de situar entorn a la primera meitat del segle XIV, tot i que des d'un punt de vista estilístic resulta difícil precisar-ne millor la cronologia. Sanç Capdevila apunta la possibilitat de situar-la a mitjan segle, en el marc de l'abadiat d'Agnès de Guimerà (1345-1350). Aquesta hipòtesi la planteja a partir de l'estudi de l'heràldica que apareix en les capelles de la capçalera, que evidentment va ser la primera part de l'església que es va construir (Capdevila, 1988, p. 11).

L'estudi històric i arqueològic ha permès matisar la cronologia de l'església de Vallsanta proposada per Capdevila. En aquest sentit, l'estudi de paraments permet establir una seqüència constructiva del temple, la cronologia de la qual es pot situar aproximadament a partir de les dades de la documentació escrita.

L'església de Vallsanta presenta una capçalera perfectament solidaria, que sembla haver estat construïda en el marc d'un únic programa constructiu. Pel que fa a la nau, el més lògic és pensar que el primer tram també formava part d'aquest programa constructiu. En tot cas, està clar que les dues capelles laterals estan adossades al mur de la nau, per la qual cosa es van obrir amb posterioritat a aquest. De fet, la capella de la banda sud sembla tallar parcialment la sala capitular que originàriament devia arribar fins a la paret de l'església i fins i tot tenir-hi un accés directe.

D'altra banda, el tram final de la nau presenta unes característiques formals completament diferents de la resta. Així, el mur de tancament nord, l'únic dels laterals que s'ha conservat, no està fet de carreus com la resta sinó de blocs petits i poc treballats. En aquesta paret s'insereix la porta exterior del monestir que ja hem dit més amunt que sembla clarament reaprofitada. Pel que fa al mur de tancament oest del temple, el seu parament, almenys a la part baixa, que és la que s'ha conservat, està fet de carreus, molts dels quals reaprofitats ja que presenten bossells que no corresponen a un parament de mur. Aquesta paret s'adossa clarament al mur que entenem que correspon a l'antiga església romànica. Les parts altes d'aquesta paret, que encara es poden apreciar en una fotografia del 1915, semblen estar fetes de murs més petits de pedra, semblants als del mur nord. Finalment, cal tenir present que l'amplada del tram occidental de la nau és molt més petita que la del segon. Tots aquests elements semblen apuntar que la llargada actual de l'església no és la que s'havia planificat de bon començament. Tot fa pensar que la construcció del temple es va aturar a la meitat del segon tram de la nau, just després de col·locar les dues portes de l'església.

El dubte es presenta a l'hora d'interpretar els motius d'aquest tancament. Entenem que tant podria correspondre a una aturada sobtada de les obres a causa de problemes financers de la comunitat com a un tancament provisional (que acabarà sent definitiu) de l'església a mig construir mentre es continuen els treballs amb l'enderroc de la capella romànica.

Aquesta seqüència constructiva es pot intentar situar cronològicament a partir de les dades que proporciona la documentació escrita. En aquest sentit, disposem d'algunes referències força clares en relació amb la construcció d'almenys una de les capelles laterals. Així, sabem que el 9 de novembre de 1343 el vicari de Guimerà, Jaume Busquets, va anar a l'església de Vallsanta per donar possessió a Berenguer Cardós de la capella que Bernat de Boixadors hi havia instituït sota l'advocació de sant Bernat abat.⁵

5. AHAT. Parroquials, Guimerà, Caixa 26/120 Manual de 1343-1345. fol 23v.

L'elecció de Vallsanta com a lloc d'enterrament devia estar vinculada segurament a la presència al monestir d'una germana de Bernat, Sibilla de Boixadors, que n'era priora. Aquest personatge es va encarregar de tirar endavant el desig de Bernat de Boixadors de ser enterrat a Vallsanta. Així, el 1344, documentem a Sibilla completant els pagaments derivats de la construcció de la capella (3.500 sous) *quoddam opus unius capelle et unius croherate construendum in ecclesia monasterium Vallis Sancte*.⁶

Nosaltres entenem que s'ha d'identificar aquesta capella amb la de la banda sud de l'església. En primer lloc va ser en el seu enderroc que es van localitzar el 1986 les restes de l'estàtua jacent que tots els autors han considerat que havia de pertànyer a la tomba de Bernat de Boixadors (Español, 1994). En segon lloc, sabem a partir de les peces recuperades durant la intervenció de 1986 (clau de volta, nervadures...) que la capella estava profusament senyalada amb un escut que representa un cérvol amb banyes que majoritàriament ha estat atribuït a la família Boixadors (Español, 1994).

Pel que fa a la capella situada al costat nord de l'església, tota la decoració heràldica que s'hi ha localitzat la vincula amb la família Alamany. Aquest llinatge va tenir el senyoriu de Guimerà fins al 1343 amb el matrimoni entre Francesca d'Alamany i Felip de Castre i d'Aragó. Per tant, sembla lògic pensar que amb posterioritat a aquesta època no s'hagués construït una capella amb els escuts només dels Alamany.

Així doncs, sembla clar que totes dues capelles es van construir durant la primera meitat de la dècada dels quaranta del segle XIV, possiblement en paral·lel o com a mínim amb poca diferència cronològica. Com que aquestes capelles són clarament posteriors a la nau de l'església, cal situar la construcció d'aquest element amb anterioritat a aquesta data.

Al nostre entendre, l'església es devia començar durant les primeres dècades del segle XIV, amb la construcció de la capçalera i del primer tram de la nau i originàriament sense les capelles laterals. De tota manera, la presència de sengles arcs solidaris del mur a l'alçada de les capelles sembla demostrar que aquestes estaven previstes en la planificació original de l'obra. És possible que l'arc de la banda meridional en origen donés accés a la sala capitular que sembla clar que inicialment arribava fins a la paret de l'església. A principis dels anys quaranta del segle XIV es devien aixecar les dues capelles poligonals situades a banda i banda del tram central de la nau. Pel que fa a aquest darrer, la presència de sengles escuts dels Boixadors en els arrencaments de les nervadures possiblement permetria situar la seva construcció en aquest mateix període.

Finalment, es devia completar el tancament del temple amb la construcció del darrer tram de la nau, molt més curt i fet amb un aparell completament diferent i en el qual es van col·locar les dues portes d'accés a l'església des de l'exterior i des del convent. Per les seves característiques aquest tancament demostra que l'església es va donar per acabada sense haver completat el projecte original que entenem que havia de preveure tres trams de nau dels quals només se'n van arribar a construir un i mig.

Un darrer element que ha estat motiu d'una certa discussió historiogràfica és el de la successió de les cobertes i sobretot si l'adopció del sistema d'arcs de diafragma respon a una ensulsiada de l'antiga volta o bé a un canvi en el sistema de coberta fet a mitja obra. Si fos aquest segon cas caldria relacionar-ho amb el mateix procés que va comportar la reducció de la nau de l'església.

6. AHAT. Parroquials, Guimerà, Caixa 26/120 Manual de 1343-1345. fol 61v.

Segons la documentació escrita s'ha situat la construcció d'aquests arcs al començament dels anys setanta del segle XIV. Així, coneixem un document datat del 1367 en el qual l'abadessa de Vallsanta contracta uns picapedrers de Cervera per fer obres a l'església del monestir. Aquests treballs consisteixen en una coberta per al temple assentada sobre tres arcs de diafragma.⁷ Uns anys després, el 1371 sembla que el picapedrer contractat renuncia a l'obra⁸ que finalment va ser executada per un artífex de Conesa que l'agost del 1371 signa el rebut dels diners del contracte (Capdevila, 1988, p. 14). Tot i que en aquest darrer document no es fa referència explícita a les característiques de les obres que es porten a terme, sinó que ens remet al contracte específic, sempre s'ha considerat que es tractava de la construcció dels arcs.

Aquests tres arcs a què fa referència el document de 1367 es poden identificar amb uns arrencaments que encara es veuen als murs de l'església, sobretot a la paret meridional que és la que s'ha conservat millor. En trobem un en el tram inicial de la capçalera, un segon a l'inici de la nau i un tercer en el punt de separació entre el primer i el segon tram de la nau. El primer dels arcs presenta un escut de la família Castre, senyors de Guimerà en el moment en què se suposa que es van construir els arcs.

En tots tres casos els arcs arrenquen just per sobre de les mènsules superiors de la volta de creueria original i no és fàcil de determinar si per a la seva construcció es van extreure les peces corresponents a l'antiga nervadura o bé es van construir al mateix temps que el mur de la part alta de l'església. La diferència és important ja que en el primer cas caldria pensar que s'havia construït la volta de creueria de la capçalera i potser també de la nau i que els arcs corresponen a una reparació derivada d'una ensulsiada de l'antic sistema de coberta. En el segon cas caldria plantejar-se que l'església no va tenir coberta fins al moment de la construcció dels arcs i que en el procés d'edificació del temple, tant a la capçalera com a la nau, es van deixar plantejats els nervis fins a una certa alçada a l'espera de la construcció d'una volta que finalment no es va fer. Aquesta segona opció lligaria amb el fet de la finalització sobtada del temple que documentem clarament en el procés de tancament de l'edifici per la banda occidental. En el moment actual no tenim prou elements per definir-nos respecte a cap de les dues opcions.

Finalment, en una darrera fase es va construir el gran arc apuntat que encara avui es conserva. Aquest element sembla que devia substituir el més occidental dels arcs diafragmàtics de la coberta primitiva que o bé es va ensorrar o bé presentava problemes d'estabilitat i es va haver de desmuntar. Tot i que no hi ha cap relació física entre els dos elements que permeti certificar-ne la contemporaneïtat, sembla bastant probable que la construcció d'aquest arc coincideixi amb la del contrafort situat a la banda sud de l'església i que està clarament reforçant el primer dels tres arcs. Sembla, per tant, que la coberta de l'església va patir algun tipus d'incidència que va aconsellar el seu reforçament amb la construcció d'un contrafort darrere del primer arc i amb la substitució del tercer arc, adossat a la paret, per un altre que recolzava directament en el terra i que, per tant, no feia tanta pressió contra el mur meridional de l'església que tot fa pensar que devia presentar problemes d'estabilitat.

7. AHAT. Parroquials, Guimerà, Caixa 26/123 Manual de 1366-1368. sf.

8. AHAT. Parroquials, Guimerà, Caixa 26/124 Manual de 1371-1373. fol. 2r.

Les dependències monàstiques

En el moment actual de la recerca arqueològica resulta difícil determinar quina era la composició arquitectònica del monestir i encara més definir-ne una possible evolució constructiva. Cal recordar una altra vegada que la intervenció a la zona conventual s'ha reduït a una delimitació, i encara parcial, de les estructures de les antigues dependències. Amb les dades de què disposem només podem fer una certa aproximació als trets característics de l'organització de les dependències conventuals en la darrera fase de funcionament del monestir, a la qual corresponen les restes arqueològiques que tenim a la vista i per a la qual hem pogut localitzar algunes referències documentals.

La major part de la informació disponible prové de l'estudi documental i en concret dels contractes d'establiment i arrendament de les diferents cases que hi havia dins del clos de Vallsanta que va fer el 1591 Bernat de Guimerà a pagesos de Ciutadilla.⁹ El 1589, per ordre de l'abat de Poblet, visitador general del Cister, es van unir els monestirs de Vallsanta i el Pedregal (prop de Tàrrega). Això va comportar la marxa de les monges cap al nou convent i la venda de les propietats del monestir a Bernat de Guimerà.

El 1591 en establiments successius, Bernat de Guimerà cedeix una sèrie de lots de terra que, amb variacions, estaven compostos per una casa i un corral o hort dins la clausura del monestir, una peça de terra d'horta a la plana de Vallsanta i un tros de terra al puig de la Bovera. A nosaltres ens interessa la part que se situava a l'interior del convent ja que ha de correspondre a les estructures que es conserven a la vista en el moment actual a l'interior del recinte i a d'altres que encara estan sota la runa o la terra de conreu del camp.

A partir d'aquestes dades sabem que a l'oest de l'església hi havia una alineació de sis cases que afrontaven per la part posterior amb la muralla de tancament del recinte i amb la muntanya i per la part de davant (al sud) amb la plaça. A la vista d'això, entenem que aquests edificis devien tenir la seva façana en l'actual paret de la terrassa que separa la gran parcel·la inferior de la feixa que segueix l'alineació de l'església fins arribar al camí. De fet encara avui en dia es poden veure, integrades a la part baixa del mur de la terrassa, que en general està fet amb pedra seca, trams de mur més ben aparellats que podrien correspondre als murs de façana d'aquestes cases. De fet s'hi han pogut identificar fins i tot, traces d'algun brancal i marxapeu que haurien de correspondre a les portes d'entrada a les cases des del pati. El límit posterior d'aquestes cases entenem que s'ha de correspondre aproximadament amb la paret que separa aquesta primera terrassa del bancal que se situa per darrere de l'església i que en el costat occidental desapareix per donar pas directament al vessant de la muntanya. No tenim dades per situar el límit occidental de les cases, tot i que queda clar que no arribaven fins a l'extrem de la propietat, ja que la casa més occidental de les que tenim documentades i que en el moment de l'establiment encara s'havia de construir, tenia com a límit oest l'hort del senyor.¹⁰

Segons la mateixa documentació sabem que a la banda meridional de la plaça hi havia una segona alineació d'edificis en aquest cas formada per quatre cases que afronten per la banda nord amb la plaça i pel sud amb el mur. A diferència de les de la banda nord, aquestes cases tenien una part d'hort i corral.

9. AHAT. Parroquials. Ciutadilla Caixa 8/13.

10. AHAT. Parroquials. Ciutadilla Caixa 8/13, fols. 8r-9r.

Finalment s'estableix una darrera casa que sembla estar situada al costat occidental del pati, ja que la seva afrontació oriental és precisament la plaça de Vallsanta. Per les referències que tenim sembla que es tractava d'un edifici aïllat, envoltat per una zona d'horts, almenys pels costats sud i oest.¹¹ Molt significativa és l'afrontació septentrional "a tramunta[na] ab la mateixa placa en la ma dreita del portell". Aquesta referència es pot vincular amb altres associades als establiments d'uns horts en els quals se cita com a límit septentrional en un cas la placeta i en l'altre la paret "entre els dos portals".¹²

A partir de totes aquestes referències creiem que hem d'interpretar que el clos de Vallsanta disposava de dos portals. Un d'exterior situat en algun punt del tancament occidental de la finca actual, a tocar del camí i un segon més a l'interior, que segurament devia donar accés a la plaça que, d'alguna manera, devia representar la zona de la clausura. Entre aquests dos portals hi havia un corredor més o menys ample que en alguns documents apareix com a "placeta", al qual tenien sortida els corrals, i potser també alguna casa, que hi havia fora de la clausura de Vallsanta. Pel que fa al mur de tancament occidental, sí que s'ha pogut localitzar en alguns punts, especialment a la banda nord. Es tracta d'una paret de grans carreus de pedra lligats amb morter de calç de molt bona factura que fins i tot es conserva a la vista en un petit tram al costat del camí. Com que en el terç occidental de la parcel·la no s'ha pogut ni tan sols extreure la capa vegetal, no sabem en quin punt es trobava aquest segon mur que devia tancar la clausura pròpiament dita, però entenem que devia de coincidir amb el final de les cases tant del costat nord com del sud de la plaça.

Cal tenir present que en la documentació apareixen diversos personatges laics amb funcions d'administrador dels quals es diu que viuen a Vallsanta i resultaria impensable que estiguessin dins la clausura. Per tant, hem de pensar que dins del recinte hi devia haver dos àmbits separats tot i que relacionats: la clausura estricta, on en principi només hi havia habitualment les monges, i un espai d'accés més general on hi podia haver fins i tot l'habitatge d'aquest administrador. Tot i que no en tenim cap dada clara ni documental ni molt menys arqueològica, cal pensar que hi havia una separació física entre aquests dos àmbits que en el cas del costat occidental es devia de traduir en un mur paral·lel a la muralla que devia tancar la plaça per l'oest. Entre aquestes dues muralles hi havia una zona d'horts i corrals i segurament també alguna casa.

Pel que fa a les característiques de les cases, des del punt de vista arqueològic només tenim les dades procedents dels edificis que es van començar a identificar sobretot el 2010 a la banda meridional. Tot i que la delimitació feta encara és molt parcial, semblen definir-se unes estructures de planta rectangular, d'entorn els 8,5 m d'amplada i una llargada interior de poc més de 10 m. A la planta baixa presenten una compartimentació en quatre espais diferenciats, tot i que no podem saber quina part s'utilitzava com a habitatge pròpiament dit i quina corresponia a hort o corral. L'accés al seu interior es feia des del pati situat al nord i en diversos casos es documenta un segon mur adossat per la banda interior a la paret lateral de la casa, si més no en la meitat més propera a la façana. També en algun punt s'ha documentat l'arrencament d'una arcada que devia separar la part d'hort de la de corral per sota de la casa. Tot i el grau d'arrasament de les estructures, entenem que podem interpretar aquest mur

11. AHAT. Parroquials. Ciutadilla Caixa 8/13, fols. 7.

12. AHAT. Parroquials. Ciutadilla Caixa 8/13, fols. 4r-4v.

com la base d'una escala de pedra adossada a la paret i que servia per accedir al pis superior de la casa. Com que la intervenció no ha assolit nivells d'ocupació no tenim referències sobre el tipus de pavimentació d'aquestes plantes baixes, que potser hauria permès diferenciar espais interiors d'altres d'exterior. Pel mateix motiu tampoc no s'han pogut localitzar traces d'estructures que permetin precisar els usos d'aquestes plantes baixes.

En relació amb les estructures d'aquestes cases tenim altres notícies de tipus documental relacionades amb obres que s'havien fet en alguns d'aquests edificis i que ens permeten fer-nos una idea millor de la seva estructura. Disposem, en aquest sentit de les dades que ens aporta un contracte, datat del 7 de maig de 1514, que Maria d'Esplugues monja escolana de Vallsanta fa amb un mestre de cases i fuster de Guimerà per tal que li construeixi una casa al costat de la d'una altra monja de cognom Comelles. A partir de les clàusules d'aquest contracte podem seguir una mica l'estructura de l'edifici que es volia construir i que cal pensar que devia ser molt semblant al que tenien la resta de membres de la comunitat.¹³

Figura 9. Detall de les traces d'antigues portes de les cases de les monges que es conserven en el mur que delimita la terrassa nord del convent

13. De fet en el document són constants les referències a la necessitat de prendre com a model els elements similars de les altres cases.

En el document es parla de fer els fonaments per al nou edifici, la façana amb la porta principal, una paret mitgera (entendem que paral·lela a la façana) de pedra i tàpia en la qual hi havia d'haver també una segona porta. L'espai generat entre aquestes dues parets és anomenat entrada, on hi ha d'haver una tercera porta que devia comunicar amb el corral, que hem de suposar que era al costat de la casa, i una escala que permetés pujar al pis superior. L'estructura del segon pis és semblant a la de la planta baixa, amb una sala a la banda de la plaça a la qual s'obre un finestral. S'accedeix a la sala des de l'escala mitjançant un portal. La peça consta de xemeneia, armari i tinell (una mena d'armari per tenir la vaixela, ampolles i altres estris a la sala que servia de menjador). En aquest darrer s'especifica que cal fer-hi una aigüera de pedra que desguassi al corral. Darrere la sala hi va la cambra amb una finestra que dona al corral i un armari. Tant la sala com la cambra han d'anar cobertes amb un fals sostre de vímets i fulla per sobre del qual hi ha directament la teulada. L'interior de la sala i la cambra, així com la façana posterior han d'anar enguixats superficialment (Capdevila, 1988, p. 16). No sabem la ubicació d'aquesta casa, però pel fet que parli de l'existència d'un corral i hort contigus pensem que ha de tractar-se d'una de les del costat meridional.

Pel que fa a les dimensions, entenem que varien en funció de si són al costat nord o sud de la plaça. En relació amb les primeres, si acceptem que es trobaven edificades en l'espai de la feixa actual, les cases devien tenir una mica més de 9 m de fondària i una amplada difícil de determinar, però que s'hauria de situar entre els 4 i els 5 m ja que entenem que es tracta de construccions d'una sola crugia, entre mitgeres. L'amplada ve determinada per la llargada màxima que podien tenir les bigues de fusta que havien de suportar els sostres. Les del costat meridional són més grans (entorn als 8,5 x 12 m, aproximadament), tot i que cal tenir present que incorporaven també una part d'hort i de corral que a les primeres no hi era.

Amb les dades anteriorment exposades hem vist l'organització de tota la zona del monestir a ponent de l'església. Què passa amb tota l'ala oriental del convent, és a dir, els edificis que queden alineats amb la sala capitular, entre els quals hi ha el celler? En aquest tema la documentació també ens aporta moltes més dades que l'arqueologia. En primer lloc, sabem pels establiments de les cases de la clausura, que la més oriental de les cases del costat sud de la plaça central, establerta a Montserrat Copons de Ciutadilla, afronta per la banda est amb l'hort de la casa o castell del senyor. Per tant semblaria que el senyor s'hagués reservat una part de la finca com a seu jurisdiccional del terme, fet que justificaria l'assimilació que fa el document entre la casa del senyor i un castell. Aquesta reserva senyorial es veuria referendada per una altra referència del mateix grup de documents d'establiment. En aquest cas a l'hora d'establir els drets sobre els fruits de les terres, s'indica que s'haurà de pagar la vuitena part dels fruits a excepció del vi que s'ha de portar al cup del senyor a Vallsanta o a Ciutadilla. Pel que fa al safrà s'ha de portar a delmar a la plaça de Vallsanta.¹⁴

D'aquestes referències es desprèn que el senyor de Ciutadilla es va reservar una part dels antics edificis conventuals com a seu representativa i jurisdiccional del terme de Vallsanta, sobre el qual pretenia exercir la jurisdicció civil i criminal i el mer i mixt imperi. Creiem que per a aquesta funció es va reservar tota l'ala est del monestir, des de la sala capitular i fins al límit meridional del convent, amb totes les dependències que

14. AHAT. Parroquials. Ciutadilla Caixa 3/40.

s'hi localitzaven. Entre aquestes destaca, perquè és l'única que s'ha pogut identificar en el transcurs de l'excavació, el celler amb el seu cup. Sabem d'altra banda que aquest cos d'edificis acabava amb un hort que el separava de la paret de tancament exterior del recinte conventual.

Un darrer element a tenir en compte és la funció dels espais situats a l'est del mur de tancament oriental del celler i en els quals arqueològicament s'han documentat molt poques estructures i sembla un espai poc urbanitzat (amb excepció de la zona més propera a l'església) amb un predomini dels horts, una mica com passava a l'altre costat del recinte. És possible que aquest sector sigui, un altre cop, un espai de transició entre la clausura de les monges i l'exterior del convent al qual podria accedir el personal subaltern dependent del monestir.

Així doncs, a la vista de les dades documentals i arqueològiques de què disposem en el moment actual, pensem que en el darrer moment de funcionament el monestir de Vallsanta es dividia en dos recintes concèntrics. El primer estava delimitat al nord per la paret septentrional de l'església i el tancament del cementiri, continuava en direcció oest seguint més o menys l'actual mur d'amargenament que separa el primer del segon bancals al nord de la zona conventual. La muralla arribava fins més o menys l'actual camí i girava cap al sud seguint els mateixos límits de la parcel·la. El tram d'aquest mur que travessa el primer bancal i una part del que hi ha en la parcel·la del convent encara es conserva en el subsòl, mentre que a partir d'un cert moment es perd. En algun punt d'aquest tram nord sud paral·lel al camí hi havia la porta exterior d'entrada al convent. La muralla devia girar cap a l'est aproximadament allà on ho fa l'actual límit sud de la finca i devia continuar fins a girar un altre cop al nord en un punt que no s'ha pogut identificar.

Dins d'aquest recinte n'hi devia haver un altre els límits del qual no hem pogut identificar, en el qual es devia situar la clausura monàstica pròpiament dita. Per accedir-hi hi havia una segona porta situada molt probablement a la mateixa alçada que la principal, però més a l'interior de la finca i que generava una mena de corredor entre les dues. En l'espai entre els dos recintes hi havia una sèrie d'hortos, corrals i potser fins i tot cases, utilitzades per l'administrador i altre personal laic que treballava i fins i tot vivia a Vallsanta.

Un cop sobrepassat el segon portal s'entrava a la clausura pròpiament dita, caracteritzada per un gran pati o plaça quadrangular a banda i banda del qual (al nord i al sud) s'alineaven dues sèries de casetes de petites dimensions en les quals vivien de manera privada les monges del monestir. A la cantonada nord-est de la clausura hi havia l'església i al sud d'aquesta, conformant la façana est del pati, hi devia haver els edificis comunitaris, entre els quals s'ha pogut identificar amb una certa claredat el celler. A l'extrem nord d'aquesta ala, a tocar de l'església, hi devia haver la sala capitular.

Tot i que no en tenim dades, podria ser que la clausura s'acabés amb el mur oriental del celler i que entre aquest i la muralla oriental hi tornés a haver un espai accessible de manera habitual per als laics vinculats amb el monestir, tal com passava a l'altre costat.

Pel que fa a l'organització d'aquest espai comunitari, a banda del celler i de la sala capitular no hem pogut identificar cap altre dels àmbits. Creiem que és important haver pogut circumscriure a aquests edificis els serveis comunitaris del monestir ja que ens permeten situar una mica millor totes les dependències de Vallsanta que apareixen esmentades en un inventari del monestir datat del 1436. En aquest document es parla d'una sèrie d'espais com ara la cuina, el rebost, el pastador, el celler, la cambra major, la sala i diferents cambres i recambres, que cal pensar que es distribuïen en

dos pisos al llarg de l'edifici delimitat a l'ala est del monestir, sense poder-ho precisar millor.¹⁵

La zona comunitària quedava completada, evidentment, amb l'església, que ocupava la cantonada nord est del recinte, amb la zona de cementiri a la part nord i la bassa al costat oest.

Si bé aquesta estructura és clarament la que devia tenir el monestir de Vallsanta en el moment del seu tancament i almenys durant tot el segle XVI, no podem assegurar que ja des del començament el monestir s'organitzés d'aquesta manera. Tant els murs apareguts durant la campanya d'octubre del 2011 a la banda nord del pati, com algunes parets documentades dins les cases del costat meridional són sens dubte traces d'una organització anterior, que avui encara no podem visualitzar i que només una excavació extensiva del conjunt permetrà estudiar. En aquesta possible fase més antiga és on tindrien cabuda elements com ara el suposat claustre amb unes determinades dependències al seu entorn o la primitiva església del monestir.

Figura 10. Vista general de les estructures conventuals delimitades al final de la intervenció del 2010

15. AHAT. Parroquials, Guimerà. Caixa 2/9.

La marxa de les monges i la reutilització del monestir

La penúria de Vallsanta durant el segle XVI s'accelera en la segona meitat d'aquella centúria. El 1588 les mateixes monges es devien adreçar a l'abat de Poblet, com a visitador general del Cister, davant la situació extrema a què havien arribat, per tal de demanar-li ajut.¹⁶ En aquell moment ja només hi havia al monestir tres monges: Jerònima Salvonya, que dirigia la comunitat tot i que ja no rebia la qualificació d'abadessa (*presidens monasterii Vallis Sancte*), Jerònima Vives i Àngela Vall-llebrera que tenien serioses dificultats per aconseguir cobrar les rendes.¹⁷ La resolució de l'abat va ser radical i la primavera de 1589 va ordenar el tancament de Vallsanta i el trasllat de les monges al monestir de Santa Maria del Pedregal prop de Tàrrega. Pel que sabem, en els primers temps l'abat de Poblet va determinar que un monjo cistercenc es fes càrrec dels edificis de l'antic monestir, segurament per posar ordre en els afers patrimonials del convent.

La unificació formal de la comunitat i propietats dels dos monestirs queda establerta a partir d'una ordre emanada de l'abat de Poblet del 29 de maig de 1589 (Hernández, 1989, p. 136). Inmediatament després de la unificació, les monges del Pedregal venen a Bernat de Guimerà, senyor de Ciutadilla, la quadra de Vallsanta, amb el monestir i també la casa de la Bovera. Aquesta venda va ser ratificada per l'abat de Poblet el dia 1 d'agost d'aquell any i, per tant, havia de ser anterior.¹⁸

A partir d'aquest moment Bernat de Guimerà es fa càrrec de l'administració de la quadra de Vallsanta que incloïa tant els edificis de l'antic convent com una propietat al seu voltant. Aquest pas a mans privades dels antics edificis monàstics devia comportar la marxa del monjo que havia quedat encarregat de la seva custòdia arran del trasllat al Pedregal de la comunitat de Vallsanta. Sabem, en tot cas, que al juliol de 1590, Bernat de Guimerà signa un conveni amb un dels beneficiats de l'església de Ciutadilla, Francesc Micaló, per tal que es faci càrrec de l'administració de l'ermita de la Bovera i de l'església de Vallsanta. En aquests pactes, que tenen una durada de tres anys es determina que el capellà viurà a Vallsanta, a la casa que hi ha més a la vora de l'església, que el senyor de Ciutadilla li cedeix com a residència. Francesc Micaló estarà obligat a dir missa a l'església de Vallsanta cada diumenge i festes de la Mare de Déu, amb excepció de la Mare de Déu de setembre que farà la missa a la Bovera. Per tots aquests serveis el capellà rebia una renda fixa i també els rèdits de les propietats del puig de la Bovera.¹⁹

Poc després, entre els mesos de novembre de 1590 i març de 1591, el mateix Bernat de Guimerà divideix la propietat de Vallsanta en un total de deu lots que estableix a diferents persones de Ciutadilla. En cada un d'aquests lots hi ha normalment una casa situada dins del clos del monestir, una parcel·la de terra a l'horta de Vallsanta i en alguns casos un tros de terra campa a la Bovera. En els mateixos documents es fa esment al cup del senyor a Vallsanta i a la plaça de Vallsanta com a punt de recepció de censos.

No sabem a què respon aquesta iniciativa del senyor de Ciutadilla tot i que podria semblar que està tractant d'establir un petit nucli de poblament dependent de la seva

16. AHN. Clero Llibre 13724. fol 29v.

17. AHAT. Parroquials, Guimerà. Caixa 9/65. Manual de 1587-1592.

18. AHN. Clero. Libro 13724, fols. 35-36r.

19. AHAT. Parroquials. Ciutadilla. Caixa 3/40.

baronia dins del terme de Guimerà. En tot cas, sí que aquest plantejament de Bernat de Guimerà, i sobretot la seva pretensió de tenir la jurisdicció civil i criminal i el mer i mixt imperi sobre la quadra, va comportar la reacció immediata del senyor de Guimerà Pere Galceran de Castre i Pinós. Aquest sembla que va pledejar davant la Reial Audiència i fins i tot es van suscitar bandositats entre les dues baronies. Finalment, les dues parts, amb la intermediació de l'abat de Poblet, van arribar a un acord pel qual Bernat de Guimerà venia al vescomte d'Èvol, Pere Galceran de Castre i Pinós, tots els seus drets, propietats i jurisdiccions sobre la quadra de Vallsanta i el Puig de la Bovera pel preu de 2.783 ll, una part de les quals (1.733 ll) s'utilitzaran per crear un censal la pensió del qual havien de cobrar les monges del Pedregal.²⁰

Cal entendre que amb la compravenda tots els establiments i arrendaments de terres i cases de Vallsanta que en el seu moment havia fet Bernat de Guimerà van quedar sense efecte i els ocupants van haver de marxar. Així durant el mes d'octubre de 1594, un mes després de la formalització de la compra, Anna d'Aragó, com a tutora del seu fill Felip Galceran de Castre i Pinós, senyor de Guimerà, va establir a diferents persones d'aquesta població parcel·les que havien estat anteriorment del monestir de Vallsanta.²¹

Pel que fa a la clausura monàstica pròpiament dita, el 27 d'octubre Anna d'Aragó arrenda a Joan Gavaldà "tota aquella casa y cereo o clausura de Vallsanta des de la primera porta ab les cases i patis que en dita Vallsanta hi ha fins a la sichia sobre lo dit monastir que era la qual tan com afronte ab dites cases age de tenir neta per a que l'aygua pogue passar per a regar los terratinents mes avall i que en dits patis i horts pugue conrrear y fer-ho plantar lo que al dit Gabalda ben vist sera ab tal que no sie en preiudici del edifici, parets ni cases de dit clos de Vallsanta ab tal que ni pugue talar ningun genero de abres ans be sie obligat a posar arbres fruyters a lo menos dos o tres en cada ort y sie obligat a conservar les parets mes foranes y a mantenir les taulades adobades y reposades que sien y posades a punt de poder llansar l'aygua com se pertany, les quals taulades age dit Gabalda a reseguir amunt y tenir netes dites teulades y tambe les cases y fer foch a totes les cases un temps a una altra temps a altra y guardar lo que per inventari li sera comanat tant de retaule en la iglesia y ornaments de altar com claus, tancadures, fusta, comportes de casa i orsts y altres coses que llargament en dit inventari constara" (Capdevila, 1988, p. 44).

Sembla, per tant, que en aquest moment se segrega el conjunt edificat del monestir i se li dóna un ús a part. No sabem què passa amb aquestes dependències ni quin va ser l'ús que se'ls va donar, tot i que aparentment l'arrendatari havia de tenir cura del manteniment de les edificacions que es trobaven dins del recinte. Sabem pel capbreu del 1608 que el pagès de Guimerà Joan Vendrell: "Primo, té y posseheix la quadra de Vallsanta en lo rech dit de Vallsanta una clausura de cases y horts que antigament ere lo monestir dit de Vallsanta y ara ho té ell acensat per lo dit compte a cens de tres lliures barceloneses, les quals tres lliures pague dit Senyor compte a Nostra Senyora de agost, les quals cases y horts pot lo dit senyor cobrar-les sempre y quant li darà gust." (Duch, 1989, p. 167) En el document no es parla de l'església, per la qual cosa podríem pensar que encara es trobava en ús sota la responsabilitat d'algun prevere designat a tal efecte pel senyor de Guimerà, tot i que no en tenim una constància directa.

20. ACA Diversos, Sentmenat. Z-Lligall, núm. 149.

21. AHAT. Parroquial. Guimerà, Caixa 9/66.

En el capbreu de Guimerà del 1618 apareixen esmentades algunes peces de terra que afronten amb les parets del monestir.²² No es fa esment en cap lloc d'un arrendador o posseïdor del conjunt de les edificacions de l'antic convent ni de l'església.

La destrucció dels edificis conventuals

Hem de pensar que durant el segle XVII la situació es manté més o menys igual que va quedar a finals del XVI. L'antiga clausura devia continuar arrendada a diferents particulars que n'explotaven les parts conreables: els antics horts de les monges, la plaça central i altres espais marginals no construïts. Cal suposar també que l'ús que es feia de les antigues edificacions devia ser cada cop més marginal: tancats per al bestiar, coberts i magatzems per a eines i fruits, potser celler suposant que el cup encara estigués en funcionament... Això devia comportar l'abandonament de la major part de les antigues cases de les monges que iniciaren un procés d'ensulsiada progressiva al llarg de tot el període. Segurament a aquest moment corresponen un seguit de murs que tapien portes de la planta baixa de les edificacions i que hem detectat en el transcurs de les excavacions arqueològiques. També entenem que hi hem d'atribuir algunes compartimentacions dels edificis més grans, com ara el celler i que han de correspondre a una fase molt tardana del convent.

Aquest procés de degradació ha de culminar amb una gran operació que va comportar la transformació de l'antic clos monàstic en una gran parcel·la de conreu, amb la desaparició de tots els edificis de l'antic convent, amb l'excepció de l'església. Aquest procés es va iniciar amb el desmuntatge sistemàtic de les antigues edificacions conventuals, l'extracció i transport fora del recinte dels materials de construcció (pedra bigues, etc.) provinents d'aquest enderrocament i l'aportació de terres vegetals per cobrir tota la superfície del terreny per tal de posar-lo en conreu. Segurament d'aquest mateix moment és també la construcció del mur perimetral de pedra seca que encara avui en dia fa de límit de la parcel·la.

Pel que fa a la cronologia d'aquest procés, sabem per un document de 1684 que en aquest moment els antics edificis monàstics ja estaven completament enrunats. De fet el senyor de Guimerà es reserva els drets sobre les pedres procedents de les cases i l'església en detriment de l'arrendador dels terrenys.²³ Aquest document ens serveix per poder situar el desmuntatge de les antigues edificacions del convent de Vallsanta, amb l'excepció de l'església, en un moment no anterior a finals del segle XVII. De tota manera, la reserva que fa el senyor de Guimerà respecte a la pedra fa pensar que el desmuntatge de les edificacions era previsible en el moment de redactar el contracte i per això la va fer constar. Per tant, i a tall d'hipòtesi, situem cap a finals del segle XVII la probable destrucció de les restes arquitectòniques de l'antic convent i la transformació de la seva superfície en camp de conreu.

Pel que fa a l'església no tenim altres notícies, tot i que cal pensar que seguia el seu procés natural d'enrunament. En aquest sentit, en el nivell d'amortització de la capella nord, gairebé a tocar del paviment, es va recuperar una moneda de 4 maravedís encunyada el 1847 en època d'Isabel II. Sembla, per tant, que encara a mitjan segle XIX

22. ACSG. Rafel Joan Montaner: *Capbreu de Guimerà 1618-1620.sf.*

23. AHAT Caixa 11 núm. 60.

l'església es trobava relativament poc enrunada, o almenys no s'havia esfondrat la volta de la capella.

Una altra dada sobre l'estat de conservació del temple ens el proporcionen unes fotografies de Vallsanta datades del 1915. En aquest moment l'església ja no té sostre, tot i que encara es conserven els arcs exteriors de les capelles i també tota la paret de la façana oest. El que sí que semblen destruïdes són les parets de la capella sud i també la zona sobre la porta de comunicació entre l'església i la zona conventual.

Des d'aquesta data i fins a l'inici de les primeres excavacions el 1986 es devien ensulsiar els arcs de les capelles de la banda nord i també la paret occidental del temple. Pel que fa a aquest darrer cas, l'absència d'enderroc associat a aquesta desaparició fa pensar més en un desmuntatge intencionat amb extracció de pedra que no pas en una ensulsiada diguem-ne natural. És possible que la desaparició d'aquest mur correspongués amb l'intent de desmuntatge de l'església que va protagonitzar el darrer propietari de la finca, el senyor Miquel Sorribes, el 1967 i que es va poder aturar mercès a l'actuació decidida de les autoritats i la població de Guimerà.

BIBLIOGRAFIA

- ARCO, R. (1912). "Algunos documentos interesantes". *Boletín de la Real Academia de la Historia*. Tomo LXI (julio-agosto 1912), p. 5-19.
- BERGA, R. (1989). "El monestir de Santa Maria del Pedregal de monges cistercenques. Aproximació documental a la seva història." A: *Els monestirs cistercencs de la Vall del Corb*, p. 55-99.
- BRONSEVAL, C. (1991). *Viaje por España: 1532-1533. Peregrinatio hispánica*. Madrid.
- CAPDEVILA, S (1988). "El monestir cistercenc de Vallsanta: notes per a una monografia". *Quaderns d'Història Tarraconense*, núm. 7, p. 5-54.
- DUCH J. (1989). "El monestir de Vallsanta a partir de 1589 (actualitat del IV centenari de la seva extinció)". A: *Els monestirs cistercencs de la vall del Corb*. Tàrraga, p. 155-181.
- DUCH, J. (2004). "Fets històrics i arqueològics de pedres i escuts a Guimerà". *Urtx. Revista cultural de l'Urgell*, núm. 17, p. 27-55.
- DUCH, J. (2006). "La baronia i el comtat de Guimerà". *Urtx. Revista cultural de l'Urgell*, núm. 19, p. 83-104.
- ESPANYOL, F. (1993). "Els sepulcres monumentals d'època gòtica a l'Urgell". *Urtx. Revista cultural de l'Urgell*, núm. 5, p. 109-129.
- ESPANYOL, F. (1994). *Guillem Seguer de Montblanc. Un mestre trescentista escultor, pintor i arquitecte*. Montblanc.
- GONZALVO, G.; DUCH, J. (2000). "El monestir cistercenc de Santa Maria de Vallsanta". *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*. [Barcelona], p. 113-134.
- HERNÁNDEZ PALMÉS, A. (1989). "Document inèdit sobre els monestirs de Vallsanta, el Pedregal i Sant Hilari". A: *Els monestirs cistercencs de la Vall del Corb*. Tàrraga, p. 131-138.
- Lacambra, G. (1922). "Del Archivo Colegial de Tamarite. Noticia de algunos de sus pergaminos sobre el monasterio de San Hilario de Lérida". *Esperanza VII* p. 10-16.

- LLADONOSA, J. (1966). "El monestir de monges de Sant Hilari". *Miscellania populeta-na. Scriptorium Populeti*, núm. 1, p. 51-104.
- LLOBET, J.M. (2007). "Quatre documents de l'any 1450 relacionats amb el monestir de Vallsanta". *Urtx. Revista cultural de l'Urgell*, núm. 20, p. 120-124.
- MASOLIVER, A. (1973). "Origen y primeros años (1616-1634) de la Congregación Cisterciense de la Corona de Aragón. Síntesis histórica y documentos". *Scriptorium Populeti*, núm. 8.
- MORA CASTELLÀ, J. (1989). "Anàlisi arquitectònica de les ruïnes del monestir de Santa Maria de Vallsanta". A: *Els monestirs cistercencs de la Vall del Corb*. Tàrraga, p. 183-203.
- OLIVER, A. (1989). "Primeres notícies sobre les excavacions al monestir de Santa Maria de Vallsanta". A: *Els monestirs cistercencs de la Vall del Corb*. Tàrraga, p. 139-154.
- PIQUER JOVER, J.J. (1967a). "Notícies sobre fundacions femenines cistercenques a Catalunya (extretes de la *Monestiriologia* inèdita del P. Caresmar)". A: *Actes del I Col·loqui d'Història del Monaquisme Català*. Santes Creus. Vol I. p. 233- 262
- PIQUER JOVER, J.J. (1967b). "Etapas progresivas de la vida cisterciense. Ensayo sobre litúrgia y usos de los monasterios de monjas". A: *Analecta Sacra Tarraconensia*, núm. 40 [Tarragona], p. 25-39
- PIQUER JOVER, J.J. (1972). "L'expansió monàstica femenina a Catalunya durant els segles XII i XIII. (Anàlisi del fenomen dins el context de la història de l'espiritualitat)". *Analecta Sacra Tarraconensia*, núm. 45 [Tarragona], p. 3-26
- PIQUER JOVER, J.J. (1978). "Fundación y postrimerías del Monasterio del Patrocinio". *Cistercium*, núm. 150, p. 150-155.
- PIQUER JOVER, J.J. (1983). *Nova informació sobre Vallsanta*. Tàrraga.
- PIQUER POMÉS, R.M. (1984). "El monestir cistercenc de Nostra Senyora del Patrocini (Tamarit de Llitera, Osca)". *Ilerda*, núm. XLV
- TOBELLA, A. (1964). "Cronologia dels Capítols de la Congregació Claustral Tarracoenense i Cesaraugustana (primera part 1219-1661)". A: *Analecta Montserratina X* (1964). Miscel·lània Anselm M. Albareda, vol II, p. 221-398.
- UDINA, A. (2001). *Els testaments dels comtes de Barcelona i dels reis de la Corona d'Aragó. De Guifré Borrell a Joan II*. Barcelona.